

بسم الله الرحمن الرحيم

بررسی نقش ایثار و شهادت طلبی در حفظ نظام اسلامی و گسترش آموزه های دینی

پدید آورنده: سارا محمدی جلالده^۱

۱. طلبه حوزه علمیه حضرت معصومه (س)، رودبار.

چکیده

ایثار در آموزه های اسلامی یکی از بهترین خصلت های دینی بشمار می آید، چرا که مکاتب غیر توحیدی گرفتار خود محوری و منفعت طلبی هستند. بر خلاف این جریان ها ، تنها اخلاق اسلامی است که بر این مقوله مقدس تاکید دارد. ایثار می تواند در ابعاد متفاوت زندگی تحقق یابد ولی بالاترین آن ایثار و شهادت طلبی است. این مقوله به قدری ارزشمند است که حیات ، حیثیت و اموال ما در گرو آن خواهد بود؛ همچنین ایجاد این روحیه و استمرار آن نیازمند توجه فراوان به دستاوردهای فردی و اجتماعی آن است و زمینه سازی برای سعادت دنیوی و اخروی می باشد. پژوهش حاضر نقش ایثار و شهادت طلبی را در حفظ نظام اسلامی و گسترش آموزه های دینی مورد مطالعه قرار داده است و قبل از ورود به بحث مورد نظر به اهمیت جایگاه ایثار و شهادت طلبی، انگیزه ، فلسفه و دستاوردهای شهادت از جمله : اطاعت بی چون و چرا از مقام ولایت تا پای جان، خدامحوری در مقابل خودمحوری، در مسیر کمال حرکت کردن، صبر و استقامت ، سازش ناپذیری در مقابل دشمنان، ترجیح دادن دیگران به خود ، ترجیح دادن آخرت به دنیا پرداخته است. این پژوهش با روش کتابخانه ای به جمع آوری داده ها پرداخته و با نگاه توصیفی-تحلیلی به تبیین داده ها همت گماشته است .

کلید واژه ها: آموزه های دینی، ایثار و شهادت طلبی، حفظ نظام اسلامی

مقدمه

ایثار و شهادت طلبی، عامل حفظ نظام اسلامی و گسترش آموزه های اسلامی است که بقای جوامع انسانی و تداوم ارزش های مقدس اسلامی را تحقق می بخشد. انسانیت، شرف، عدالت و آزادی در پرتو شهادت طلبی و ایثار؛ معنا می گیرند و در زمان های مختلف به استمرار و پایداری آنها کمک می کند. به شهادت، «فوز عظیم» گفته شده است؛ چرا که شهید با شهادت خود به هدف نهایی که لقاء پروردگار و مقام در جوار(عند ربهم) باشد، رسیده است. شهادت، مرگی از راه کشته شدن است که شهید آگاهانه و به خاطر هدفی مقدس و به تعبیر قرآن: «فی سبیل الله» انتخاب می کند. پرداختن به دستاوردهای ایثار و شهادت طلبی از نکات مهمی است که در پژوهش حاضر به آن پرداخته خواهد شد.

بدون شک ایثار و شهادت طلبی، اوج تعالی انسان است. در فرهنگ اسلام و بخصوص تشیع، ارزشمندترین و گرانبهاترین حرکت ایثار محور، شهادت است. شهید کسی است که با نثار جان خود، درخت اسلام را آبیاری کرده و فساد را ریشه کن می کند. پژوهش در این مقوله مهم ضرورت دارد تا ارزش آن دانسته شود و تاثیر این حرکت مقدس در حفظ نظام اسلامی و گسترش آموزه های دین روشن گردد.

اهداف تحقیق حاضر، تبیین نقش شهیدان و روحیه ایثار و شهادت طلبی نسبت به حفظ نظام اسلامی و گسترش آموزه های دینی است. روحیه ایثار طلبی شهادت، عامل اساسی مقاومت و پویایی جامعه می باشد و به جامعه ظرفیت روحی می بخشد و ضعف و سستی را از بین می برد. آشنایی با این تاثیرات که از این مقوله مقدس برمی خیزد، از اهداف مهم پژوهش حاضر است. اگر خون شهیدان نبود که شجره طیبه رسالت را سیراب نماید نه از اسلام خبری بود و نه از مکتب توحید بخش الهی. در یک جمله می توان گفت که پر محتواترین عنوان، در راستای تکامل انسان از دیدگاه متون اسلامی عنوان «شهید» و روحیه ایثار طلبی شهادت است. تحقیقاتی که پیرامون مسائل اخلاقی و معنوی صورت گرفته است از جمله: علی منصور سمائی که در مقاله خود به نقش ایثار و شهادت در امنیت ملی و اقدامات لازم برای تقویت روحیه شهادت طلبی در جامعه پرداخته است در مقاله زیر نقش شهادت طلبی در حفظ نظام اسلامی و گسترش آموزه های دینی بررسی شده است. این دو تاثیر مهم که ما حاصل روحیه ایثار و شهادت طلبی است می تواند اهمیت این مقوله را بیشتر نمایان کند که تحقیق حاضر با چنین رویکردی به تحلیل داده ها پرداخته است.

واژه ایثار از کلمه اثر مشتق شده است و «الأثر» بطور استعاره برای فضل، و بزرگی و ایثار و از خود گذشتگی است و- آثَرَتِه- نیز به همان معنا است، چنانکه در آیات زیر: (وَ يُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ- حشر: ۹) و (تَاللَّهِ لَقَدْ آثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا - یوسف: ۹۱) و (بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا- اعلی: ۱۶) و در حدیث آمده: « سَيَكُونُ بَعْدِي أَثَرَةٌ» یعنی پس از مرگ من بعضی از شما خود را بر دیگری مقدم خواهد داشت.^۱ ایثار در اصطلاح قرآن در جاهای دیگر نیز آمده است که: «لَنْ نُؤْثِرَكَ» تو را بر نمی‌گزینیم. از ایثار به معنای مقدم داشتن کسی یا چیزی بر دیگری.^۲ «آثَرَكَ» برتری داد، انتخاب کرد. از ایثار به معنای انتخاب و گزینش.^۳ در واقع ایثار ضد حالت بخل و انحصار طلبی است. بخل همان حالتی که انسان همه چیز را برای خود بخواهد و از محرومیت دیگران لذت ببرد. اما ایثار حالتی است که دوست دارد دیگران در نعمت باشند، هر چند خودش در محرومیت به سر ببرد و حتی حاضر است آنچه را دارد در اختیار دیگران بگذارد و از منافع خود چشم بپوشد؛ این حالت والا را ایثار می‌گویند که یکی از مهمترین صفات برجسته انسانی است.^۴ قرآن پس از ایمان به مساله انفاق، ایثار و بخششهای مالی اشاره می‌کند و می‌گوید: مال خود را با تمام علاقه‌ای که به آن دارند به خویشاوندان و یتیمان و مستمندان و واماندگان در راه و سائلان و بردگان می‌دهند (وَ آتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ). بدون شک گذشتن از مال و ثروت برای همه کس کار آسانی نیست، مخصوصا هنگامی که به مرحله ایثار برسد، چرا که حب آن تقریبا در همه دل ها است، و تعبیر علی حبه نیز اشاره به همین حقیقت است که آنها در برابر این خواسته دل برای رضای خدا مقاومت می‌کنند.^۵ از نمونه های والای ایثار می‌توان به ایثار اهل بیت (علیه السلام) در اطعام مسکین، یتیم و اسیر فقط برای تقرب به خدا را نام برد: « وَ يَطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا ». (انسان : ۸ و ۹) نمونه دیگر ایثار به تبعیت از معصومین میتوان ایثار ستایش‌انگیز مؤمنان انصار، در میزبانی مهاجران، در عین تنگدستی خود را اشاره نمود: « وَ يُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَ مَنْ يُوقَ شَحَنَ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ». (سوره حشر: ۹)

^۱. راغب، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن؛ ج ۱، ص ۱۴۸.

^۲. جعفری، تفسیر کوثر؛ ج ۶، ص ۵۸۴.

^۳. همان؛ ج ۵، ص ۴۴۴.

^۴. مکارم، تفسیر نمونه؛ ج ۹، ص ۳۲۶.

^۵. همان؛ ج ۱، ص ۵۹۹.

اما بالاترین ایثار همان ایثار جان است ، ایثار جان برای تحصیل رضای خدا، امری ارزشمند است: « وَ مَنْ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ » (سوره بقره: ۲۰۷) و در آیه دیگر خداوند می فرماید: « إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ ... فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ » (سوره توبه: ۱۱۱) ایثار جان برای حفظ جان پیامبر (صلی الله علیه و آله) نیز ، امری والا و مقدس است: « وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ ... » (سوره بقره: ۲۰۷) در شأن نزول آیه، وارد شده که امیرمؤمنان، علی (علیه السلام) برای حفظ جان رسول الله (صلی الله علیه و آله) در بستر وی خوابید؛ با این که خطری جدی جان او را تهدید می کرد.^۱ لذا در قرآن آمده است: « مَا كَانَ لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ وَمَنْ حَوْلَهُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ أَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ وَلَا يَرْغَبُوا بِأَنْفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ ... » (سوره توبه: ۱۲۰) - مقصود از « و لَا يَرْغَبُوا » این است که لازم است برای حفظ جان پیامبر (صلی الله علیه و آله) از جان خود مایه بگذارند.^۲ بر طبق همین آیه نیز اهل مدینه موظف به ایثار جان خود برای پیامبر (صلی الله علیه و آله) هستند .

شهادت

صاحب مجمع البحرين می گوید: شهادت به معنی حضور، دیدن^۳ و خبر قطعی^۴ معنا شده است. که بر اساس آن شهید هر یک از معانی حاضر، بیننده و خبر دهنده را می تواند داشته باشد. در این باره که چرا کشته راه خدا را شهید نامیده اند، وجوهی ذکر شده است؛ از جمله: فرشتگان رحمت الهی شاهد فداکاری و جانبازی اویند؛ خدا و فرشتگان بر ورود او به بهشت شهادت می دهند؛ شهید هنگام شهادت بر شاهده (یکی از اسم های زمین) می افتد؛ او نزد پروردگارش زنده و حاضر است؛ او مُلک و ملکوت خداوندی را مشاهده می کند.^۵ از این رو شخصی که در میدان معرکه - فی سبیل الله - کشته شود را « شهید » گویند، برای این است که پس از شهادت، فرشتگان بر بالین او حضور می یابند و یا به این است که روح شهید پس از شهادت به محضر پروردگار مشرف می شود.^۶ علمای دینی در جواب همین سوال - چرا شهید را شهید می گویند؟ - جواب مشابه داده اند که: شهید را از این جهت شهید می گویند زیرا به خاطر شهادتش در راه خدا، ملائکه کنار بدنش حضور به هم

^۱ . تفسیر عیاشی؛ ذیل آیه .

^۲ . طبرسی، مجمع البیان، ذیل آیه .

^۳ . قرشی، قاموس قرآن، ج ۴، ص ۷۴ .

^۴ . زبیدی، تاج العروس، ج ۵، ص ۴۵ .

^۵ . طریحی، مجمع البحرين ، ج ۳، ص ۸۱ .

^۶ . زمخشری، کشاف، ج ۱، ص ۷۳۹ .

علیه و آله) علت ناراحتی او را جویا شدند، علی (علیه السلام) عرض کرد افسوس می‌خورم که چرا شهید نشدم، پیامبر (صلی الله علیه و آله) فرمودند: «علی جان غصه نخور» اِنْشِزْ فَإِنَّ الشَّهَادَةَ مِنْ وَرَائِكَ ... فَكَيْفَ صَبْرَكَ إِذَا: «بشارت باد تو را، زیرا به شهادت خواهی رسید ... پس چگونه است صبر تو در آن هنگام؟!» حضرت در جواب می‌گوید: «یا رسول الله: لَيْسَ هَذَا مِنْ مَوَاطِنِ الصَّبْرِ وَلَكِنَّ مَنْ مَوَاطِنِ الْبُشْرَى وَالشُّكْرِ: «ای رسول خدا: این مقام، از مواضع صبر نیست، بلکه از مواضع بشارت و شکر است) صبر در برابر مصیبت و نعمت است، و شهادت نعمت و کرامت است، سؤال کنید، چقدر شکر می‌کنی؟ آری مردم آزاده و دوراندیش و طالب سعادت باید به تماشاگاه راز این متقی آیند، و از جلوه‌های یقین و معرفت او طرفی بندند.»^۱ همانطور که گذشت در روایات شهادت بالاترین خوبی‌ها معرفی شده است. واقعه کربلا و شهادت امام حسین (علیه السلام) بر جایگاه شهادت در نزد شیعیان افزوده است. بسیاری از شیعیان به شهادت حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) باور دارند و بنابر برخی روایات، همه امامان شیعه به شهادت رسیده‌اند. سمیه دختر خباط و یاسر بن عامر عنسی پدر و مادر عمار یاسر، اولین شهدای زن و مرد در راه اسلام بودند که به دست ابوجهل به شهادت رسیدند. لقب سیدالشهدا پس از جنگ احد برای حمزه، عموی پیامبر (صلی الله علیه و آله) به کار می‌رفت اما پس از واقعه کربلا، غالباً مراد از «سید الشهداء» امام حسین (علیه السلام) است. همه این مجاهدان در راه حق برای اسلام و رهبر خویش پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) جان خود را فدا کردند و در بهشت برین سکنی گزیدند. روحیه ایثار و شهادت طلبی و انفاق اموال فی سبیل الله، سیره دو گروه مقدس است؛ ۱. رهبران هدایت شده ۲. رهروان و فرمان برداران ولایت. این دو دسته از مردم در روایات اهل بیت (علیه السلام) آمده است که: «وَاللَّهُ اللَّهُ فِي الْجِهَادِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ، فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ رَجُلَانِ: إِمَامٌ هُدًى، وَ مُطِيعٌ لَهُ مُقْتَدٍ بِهِدَاهُ».^۲ حمایت و دفاع از امام و رهبر عادل در اصل کمکی برای حفظ حکومت و نظام اسلامی است، اطاعت از او از اهم واجبات است چرا که با پیروی از امام و حاکم عادل می‌توان به برقراری عدالت و حفظ نظام اسلامی یاری رساند. از این رو اطاعت از اهل بیت (علیه السلام) ضروری است: «و شما ای مردم شیعه، در غیبت امام دوازدهم وظیفه واجب و تکلیف لازم دارید که خود با تمام وجود از علی پیروی کنید و تا سر حد ایثار مال و جان با مفسد مبارزه کنید، و زمینه رشد کمالات و فضائل و فرهنگ قرآن را فراهم نمایید، تا جهان برای اداره آموزش به دست فرزند علی مهیا شود، و پس از پر شدن از جور و ستم، پر از عدل و داد گردد».^۳

۱. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق اسلامی در نهج البلاغه (خطبه متقین).

۲. کتاب سلیم بن قیس الهمدانی؛ ج ۲؛ ص ۹۲۶.

۳. انصاریان، ترجمه نهج البلاغه؛ مقدمه؛ ص ۲۴.

لازمه حفظ نظام اسلامی داشتن روحیه ایثار و شهادت طلبی و پشتیبانی از امام و رهبر خویش است. امام راحل از ملت می خواهد که پشتیبان ولایت باشند تا ممکت و نظام اسلامی محفوظ بماند: «و من به شما برادران سفارش می کنم که حفظ نظم را در پادگانهای خود بکنید؛ حفظ نظام را به همان طور که سابق بوده است بکنید. از بزرگ ها حرف شنوی داشته باشید و اخلال نکنید، و همین طور راه ندهید کسانی را که می خواهند در نظام شما اخلال بکنند. اینها مخالف حیثیت مملکت ما هستند؛ شما حیثیت مملکت ما را خودتان باید حفظ کنید؛ و حفظش به این است که نظام را حفظ کنید و آن چیزی که در قانون نظام است شما باید حفظ بکنید. و ما پشتیبان شما و شما پشتیبان ما باشید و ملت پشتیبان همه باشد. و ما این راه را که تا نیمه آمده ایم، تا آخر ان شاء الله برویم و دیگر اجازه ندهیم که دیگران در مقدرات مملکت ما دخالت کنند. و با مشورت به دهان اشخاصی بزنییم که اجانب را می خواهند بر ما مسلط کنند! خداوند شماها را حفظ کند و سعادتمند کند در دنیا و آخرت».^۱

۲. حفظ سرزمین مسلمانان

امام راحل در اهمیت حفظ تمامیت ارضی مسلمانان می فرماید: «مردم جنوب لبنان باید به هر وسیله ای که شده به خانه های خود بازگردند و وظیفه دارند که برای بازپس گرفتن سرزمین خود مبارزه کنند، پیش از آنکه اسرائیلی ها مردم خودشان را در آنجا مستقر سازند. شخص من از مردم ایران و شیعیان جهان درخواست کرده ام که به کمک برادران خود در جنوب لبنان بشتابند. این دعوت نتایجی داشته است اما تنها حکومت ها هستند که با توجه به احتیاجات این مردم، وسایل لازم را در اختیار دارند؛ تنها حکومت ها هستند که امکان دارند به اسرائیل فشار بیاورند که مجبور به تخلیه این سرزمین بشود».^۲ تعصب به دین حق و ارزش های اسلامی و غیرت ملی به وطن یکی از آموزه های دین اسلام است و کاری مورد ستایش و ممدوح می باشد: از حضرت علیّ ابن الحسین (علیه السلام) عصبیت را پرسیدند، فرمود: عصبیتی که دارنده آن گناهکار بشمار می رود آنست که شخص می بیند بدهای قوم خود را بهتر از نیکان قوم دیگران. و اما حمیت پسندیده شده را غیرت «مردانگی» می نامند، و آن در حفظ دین و مذهب حقّ یا در مال یا در اهل و ناموس یا در وطن و شهر بکار می رود که از مکارم اخلاق و محاسن اعمال است.^۳

^۱ . صحیفه امام ؛ ج ۷ ؛ ص ۲۵ .

^۲ . صحیفه امام ؛ ج ۳ ؛ ص ۳۷۴ .

^۳ . الصحیفۃ السجادیة / ترجمه و شرح فیض الإسلام، ص: ۸۱ .

چنانچه امام امر به جهاد کند و بر شخص واجب عینی شود بر اطاعت از پدر و مادر واجب‌تر خواهد شد. آن در دو صورت است: ۱- آنکه فرمان امام یا پیغمبر (صلی الله علیه و آله) به طور خصوص یا عموم شامل حال او گردد. ۲- آنکه وطن مسلمانان در معرض هجوم کفار قرار گیرد و بر همه افراد دفاع واجب شود.^۱ اگر لبیک گفتن مجاهدین در راه حق به رهبران خود نمی بود، حکومت، اموال، ناموس و سرزمین مسلمانان در خطر قرار می گرفت و توسط ستمگران و ظالمان به یغما برده می شد.

نتیجه گیری

افراد جامعه دینی باید در راه هدف های عالی اسلام با انگیزه تثبیت ارزش های اسلامی جان خویش را فدا کنند تا علاوه بر حفظ نظام اسلامی و گسترش آموزه های دینی به بالاترین درجه کمال ممکن است دست یابند که تنها در آن صورت می توان گفت شخص یک سرباز لایق و حقیقی اسلام به شمار می رود. مجاهدین در راه با شجاعت و برخورداری از روحیه شهادت، تن خویش را فدا و جان را در خدا فنا می سازند. و با رسیدن به اوج کمال و مقام شهادت، پهلوی به پهلوی انبیاء، صدیقین و صالحین قرار می گیرد. همانطور که گفته شد در شهادت سه ویژگی مشاهده می گردد: الف: فی سبیل الله، ب: آگاهی، ج: اختیار که داشتن روحی بزرگ و توانمندی پیش نیازی برای رشادت و شهادت محسوب می گردد. هنگامی که فرهنگ شهادت در جامعه رواج یافت، شوق و شغفی در قلوب بوجود آمده که سبب مسابقه و رقابت بر سر کسب این مقام می شود. پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله)، با ترویج فرهنگ جهاد و شهادت توانست با جمع اندک و ناتوان (به لحاظ مادی) مسلمانان اولیه، نصرت و یاری خداوند متعال را کسب کرده، بزرگترین ضربه ها را بر پیکر کفر و شرک زده و سبب تثبیت و گسترش سریع اسلام شود. در واقع همان طور که روحیه ایثار و شهادت طلبی، سبب عزت مسلمانان می شود، سرباز زدن از این روحیه مقدس، سبب سلطه دشمنان کینه توز بر اسلام و مسلمانان می گردد. با گسترش فرهنگ جهاد و شهادت طلبی، لرزه بر اندام دشمنان می افتد و آنها را از نفوذ در دژهای اسلام، مأیوس و نا امید می کند و چه بسیار پر برکت است برای مسلمانان و چه وحشتناک است برای دشمنان اسلام. پس تنها گسترش و رواج فرهنگ جهاد و شهادت است که استقرار عدل جهانی را بدنبال خواهد داشت و فاصله گرفتن از این فرهنگ، یعنی ذلت و ضلالت جوامع و دور ماندن از قافله نور و هدایت. روحیه ایثار و شهادت طلبی سبب دفاع از ارزش های دینی، حاکم عادل و سرزمین مسلمانان می شود که استمرار دین اسلام و اجرای احکام آن و همچنین گسترش آموزه ای دینی در گرو آنهاست.

^۱. کلینی، أصول الکافی / ترجمه کمره ای؛ ج ۴؛ ص ۷۴۷.

فهرست منابع

*قرآن کریم

* نهج البلاغة (ترجمه انصاریان)، جلد ۱، دار العرفان - ایران - قم، چاپ: ۱، ۱۳۸۸ ه.ش.

۱- ابن اشعث، محمد بن محمد، الجعفریات (الأشعثیات) - تهران، چاپ: اول، بی تا.

۲- ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه - قم، چاپ: دوم، ۱۴۱۳ ق.

۳- جعفری، یعقوب، تفسیر کوثر، جلد ۶، موسسه ۱۳۷۶ ه.ش. انتشارات هجرت - ایران - قم، چاپ: ۱،

۴- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

۵- خمینی، روح الله، رهبر انقلاب و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران، صحیفه امام، جلد ۲۲، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) - ایران - تهران، چاپ: ۵، ۱۳۸۹ ه.ش.

۶- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن، ۴ جلد، مرتضوی - ایران - تهران، چاپ: ۱، ۱۳۶۹ ه.ش.

۷- زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل، جلد ۴، دار الكتاب العربی - لبنان - بیروت، چاپ: ۳، ۱۴۰۷ ه.ق.

۸- طبرسی، فضل بن حسن، ترجمه تفسیر مجمع البیان، جلد ۲۷، فراهانی - ایران - تهران، چاپ: ۱.

۹- طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، جلد ۶، مرتضوی - ایران - تهران، چاپ: ۳، ۱۳۷۵ ه.ش.

۱۰- الصحیفه السجادیة / ترجمه و شرح فیض الإسلام - تهران، چاپ: دوم، ۱۳۷۶ ه.ش.

۱۱- عیاشی، محمد بن مسعود، التفسیر (تفسیر العیاشی)، ۲ جلد، مکتبه العلمیه الاسلامیه - ایران - تهران، چاپ: ۱، ۱۳۸۰ ه.ق.

۱۲- قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، جلد ۷، دار الکتب الاسلامیه، تهران - ایران، ششم، ۱۴۱۲ ه.ق.

۱۳- کلینی، محمد بن یعقوب، أصول الکافی / ترجمه کمره‌ای - ایران؛ قم، چاپ: سوم، ۱۳۷۵ ه.ش.

۱۴- مطهری، مرتضی، مجموعه آثار مطهری، تهران

- ۱۵- مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق اسلامی در نهج البلاغه (خطبه متقین)، جلد ۲، نسل جوان - ایران - قم، چاپ: ۱، ۱۳۸۵ ه.ش
- ۱۶- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، جلد ۲۸، دار الکتب الإسلامیة - ایران - تهران، چاپ: ۱۰، ۱۳۷۱ ه.ش
- ۱۷- مصباح الشریعة - بیروت، چاپ: اول، ۱۴۰۰ ق.
- ۱۸- واسطی، زبیدی، حنفی، محب الدین، سید محمد مرتضی حسینی، تاج العروس من جواهر القاموس، جلد ۲۰، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، بیروت - لبنان، اول، ۱۴۱۴ ه.ق
- ۱۹- هاشمی خویی، میرزا حبیب الله، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه (خوئی) - تهران، چاپ: چهارم، ۱۴۰۰ ق
- ۱۹- هلالی، سلیم بن قیس، کتاب سلیم بن قیس الهلالی - ایران؛ قم، چاپ: اول، ۱۴۰۵ ق.

سایت

۱. سایت ایثار؛ کد مطلب: ۲۸۲۱۴۳ - <http://isaar.ir>
۲. جامعه ی برین، سید موسی میرمدرسی، چاپ اول، ۱۳۸۰، صص ۲۰۹ - ۲۱۰.
۳. جامعه ی دینی، جامعه ی مدنی، احمد واعظی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه ی اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۷، صص ۸۸ - ۹۰.
۴. حکومت دینی، حمیدرضا شاکرین، انتشارات معارف.